

ІНСТРУКТОРСЬКО-ПРОПАГАНДИСТСЬКА ТА ПРОСВІТНИЦЬКА РОБОТА КООПЕРАТИВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В 1861–1917 РР.

Анотація. У статті на основі комплексу виявлених джерел, здобутків історіографії висвітлено інструкторську, пропагандистську та освітню роботу кооперативних організацій у Волинській губернії в 1861-1917 рр. З'ясовані особливості становлення культурно-просвітницької та виховної роботи серед кооператорів і місцевого населення; охарактеризовані основні напрямки, форми, методи й ефективність інструкторсько-пропагандистської та просвітницької діяльності кооперативних організацій та земств в умовах Російської імперії у вказаний період. Показано вплив культурно-просвітницької сфери на формування кооперативної свідомості волинян, зростання їх участі у кооперативному русі, який за відсутності власної державності став захисником економічних і політичних інтересів українців.

Ключові слова: кооперація, кооперативний рух, пропагандистська діяльність, інструкторська робота, преса.

Visyn V. V.

INSTRUCTOR-PROPAGANDIST AND ELUCIDATIVE WORK OF COOPERATIVE ORGANIZATIONS IN VOLYN PROVINCE IN 1861–1917

Abstract. In the article on the basis of complex of found out sources, achievements of historiography instructor-propagandist and elucidative work of co-operative organizations is reflected in the Volyn province in 1861-1917. The features of becoming in a civilized manner of elucidative and educate work are found out among co-operators and local population. Basic directions, forms, methods and efficiency of instructor-propagandist and elucidative activity of co-operative organizations in an indicated period, are described. Influence of in a civilized manner-elucidative sphere on forming of co-operative consciousness of Volynians is rotined; growth of their participating in co-operative motion which in the conditions of absences of the state system became the defender of economic and political interests of Ukrainians.

Keywords: co-operation, co-operative motion, propagandist activity, instructor work, press.

Постановка проблеми. Відродження кооперативних форм господарювання в Україні на основі взаємозв'язку наукової теорії з практикою є важливим поступом у структурній перебудові економіки на ринковій основі. Формування сучасної наукової кооперативної концепції залежить від залучення нагромадженої теоретичної спадщини та багатовікового практичного досвіду кооперації. Кооперативні організації поряд із економічною діяльністю здійснювали й певну культурно-просвітню роботу, відіграючи чималу роль у формуванні правової культури громадян, їх національної свідомості, громадської і господарської активності. У цьому сенсі вивчення досвіду пропагандистської та просвітницької роботи волинських кооперативів у другій половині XIX – на початку XX ст. належить до важливих проблем національної історії, дозволяє збільшити повноту та об'єктивність її відтворення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти даної проблеми висвітлено у наукових дослідженнях С. Гелея, Р. Пастушенка, Ю. Магась-Демидас, М. Алімана [1; 3; 10]. Проте питання інструкторсько-пропагандистської та просвітницької роботи кооперативних організацій у Волинській губернії в 1861-1917 рр. в історичній літературі залишаються малодослідженими й потребують більш детального вивчення.

Постановка завдання. Мета статті полягає у тому, щоб на основі комплексу виявлених джерел, здобутків історіографії дослідити інструкторсько-пропагандистську та просвітницьку роботу кооперативних організацій у Волинській губернії в 1861-1917 рр. Для досягнення цієї мети слід вирішити такі завдання: висвітлити особливості становлення культурно-просвітницької та виховної роботи серед кооператорів і місцевого населення; охарактеризувати основні напрямки, форми, методи та ефективність інструкторсько-пропагандистської та просвітницької діяльності кооперативних організацій та земств на Волині.

Виклад основного матеріалу дослідження. У Волинській губернії ідейну, культурно-просвітницьку та виховну роботу серед кооператорів і місцевого населення проводили різними методами й формами. На початковому етапі в 60-80-х роках XIX ст. кооперативне просвітництво населення відбувалося досить важко. Селянство надзвичайно стримано та підозріло сприймало методи вирішення економічних проблем на кооперативних засадах. Зламати традиційний уклад життя й завоювати довіру селян до кооперації намагались окремі установи та особи. Найкращим підтвердженням доцільності кооперативних форм співпраці й створення нових уявлень селян щодо свого соціально-економічного облаштування був позитивний приклад господарювання. Тому перші кооперативні товариства губернських міст і містечок стали, по суті, пропагандистськими центрами, у яких місцеве населення ознайомлювалося з досвідом кооперативної діяльності й отримувало необхідні консультації. Представники місцевої інтелігенції – священики, сільські вчителі та особи інших вільних професій – виконували культурно-просвітницьку роботу, поширювали кооперативні ідеї. Значною мірою популяризація кооперативного руху стала результатом зусиль подвижників кооперативної справи. Так, кредитній кооперації присвячено книги й брошури К. Левицького: “Про каси позичкові” та статут товариства каси позичкової “Власна поміч”, “Про сільські каси позичкові і шадниці” [3]. У працях В. Доманицького “Товариські крамниці”, “Про сільську кооперацію” містилися додатки зі зразками документів із рахівництва та книговедення в галузі споживчої кооперації [9; 18].

Визначним пропагандистом української національної кооперації був О. Юркевич, який видав нариси з кооперативного руху “Наша товариська крамниця” та “Наше позичкове товариство” [22].

Із початком XX ст. у культурно-просвітницькій діяльності кооперативних установ Волинської губернії розпочався новий етап, зумовлений активним втручанням держави в справу господарського просвітництва населення правобережних губерній. У 1903 р. Волинський губернський комітет із потреб сільськогосподарської промисловості на підставі аналізу стану сільського господарства констатував, що для вдосконалення сільськогосподарського виробництва поряд із господарськими завданнями потрібно запровадити інструкторську роботу, вищу, середню й нижчу технічну освіту, провести сільськогосподарські виставки. Особливо наголошувалося на запровадженні земськими установами загальної освіти, оскільки “только при таком условии можно рассчитывать на поднятие крестьянской массы в культурном и материальном отношении” [19, с. 2, 21-22]. При земських управах введено посаду інструктора з питань кооперації, в обов’язки якого входили завдання популяризації знань з питань кооперації й практична допомога в її розбудові. Земські збори систематично розглядали питання кооперативного розвитку [21].

Основна діяльність земських відділів, кредитних, ощадно-позичкових товариств, сільськогосподарських асоціацій і споживчих кооперативів спрямовувалася на надання інструкторської допомоги для правильного ведення кооперативної й господарської роботи, рахівництва, діловодства, розповсюдження літератури, влаштування різноманітних курсів, господарських та кооперативних шкіл, бібліотек, освітніх заходів для нижчих верств населення, участі членів товариств у загальних зборах, засіданнях рад правління і ревізійних комісій. Земства забезпечували кооперативи бухгалтерськими книгами, журналами, бланками з діловодства; ініціювали скликання нарад та губернських з’їздів кооперації, на яких вирішували питання господарської діяльності й проблеми кооперативних об’єднань, насамперед районних [20].

Для успішного виконання означеного у Волинській губернії діяла система інструкторської допомоги. Земські інструктори дрібного кредиту здійснювали ревізії ощадно-позичкових товариств, допомагали налагоджувати їхню діяльність, організовували кооперативні курси, читали лекції тощо. Так, у 1912 р. Інструктори дрібного кредиту Волинської губернської земської управи провели 243 ревізії, надаючи при цьому рекомендації щодо правильного ведення обліку доходів та витрат, оформлення документів, складання балансових звітів, проведення загальних зборів тощо [4]. У 1912 р. на земські кошти й на кошти, виділені земству від Департаменту землеробства та головного управління землевпорядкування й землеробства, у Волинській губернії утримувалося 58 агрономів, 44 агрономічних старости, двоє спеціалістів із тваринництва, вісім інструкторів із молочарства, один спеціаліст і вісім інструкторів із садівництва, три інструктори з

бджільництва, один спеціаліст і чотири помічники з хмелярства, всього – 129 осіб [13, с. 35-36]. У 1914 р. їх кількість становила вже 222 особи (70 агрономів, 70 агрономічних старост, 38 інструкторів, 35 майстрів із молочарства, дев'ять спеціалістів з інших галузей) [14, с. 25].

Земства й кооперативи Волині активно займались освітньою діяльністю. Представники ощадно-позичкових та кредитних товариств організовували різноманітні курси з рахівництва й кооперації. Зокрема, у 1909 р. і 1910 р. такі курси функціонували в м. Рівному [17, с. 5]. Протягом 1911 р. у Житомирі, Ізяславі, Кременці Губернська земська каса влаштувала 10-денні курси, на яких розглядали коротку історію кооперації, плани кооперативних товариств, принципи кредитної кооперації, зміст статутів кредитних і ощадно-позичкових товариств, давали пояснення щодо постановки ощадних, вкладних та посередницьких операцій із практичними заняттями, теорію й практику рахівництва [6, с. 37]. У 1912 р. аналогічні курси відбулись у Луцьку та Старокостянтиніві, а також триденні курси – у Житомирі [7, с. 47]. Волинська губернська земська каса піклувалася про підвищення рівня кваліфікації своїх інструкторів, яких щорічно відряджали на півторамісячні кооперативні курси до Московського народного університету імені А. Шанявського, де вони поповнювали свої знання на лекціях провідних діячів кооперації [8, с. 51].

Аграрна освіта населення Волинської губернії включала широке коло питань: проведення бесід, лекцій, консультацій, конкурсів на краще ведення господарства, ознайомлення сільських виробників із новачками агрономії, організація екскурсій, виставок, видання й розповсюдження сільськогосподарської літератури тощо. Активну агропросвітницьку роботу із селянами проводили земські агрономи, в обов'язки яких входило організувати показові поля та взірцеві господарства, залучати селян на вечірні курси, поширювати серед них агрономічну літературу. Селянам, які погоджувалися віддати свої ділянки під показове поле й працювати на ньому під керівництвом агронома, земства безкоштовно надавали сільськогосподарські машини, забезпечували кращими сортами насіння. У Волинській губернії в 1911 р. організовано 46 показових полів і 2290 показових ділянок [12, с. 21].

Правління сільськогосподарських асоціацій та товариств разом із місцевим інспектором у справах сільського господарства (представником департаменту землеробства в регіоні), із земською управою організовували різноманітні курси, запрошували лекторів, виробляли разом із ними програми, а за необхідності – підшукували приміщення для навчання. Сільськогосподарські курси тривали від одного до чотирьох тижнів. У 1911 р. на Волині проведено 15 сільськогосподарських читань у 224 населених пунктах, які відвідало 13 578 селян із навколишніх сіл (лекції з тваринництва, бджільництва, хмелярства, садівництва). Програми агрономічних курсів включали актуальні питання сільськогосподарського виробництва в краї [11, с. 8].

Окремі сільськогосподарські асоціації та товариства практикували екскурсії й “наукові прогулянки” до зразкових господарств, полів, садів, ферм, виставок-музеїв тощо. Ці заходи сприяли обміну досвідом між товаровиробниками та застосуванню набутих знань на практиці. Зазвичай такі екскурсії здійснювались у літньо-осінній період і фінансувались сільськогосподарськими асоціаціями й земством. Чисельність екскурсантів коливалася від 2 до 100 осіб (переважно 10-20). Екскурсії проводили спеціалісти, які мали агрономічну освіту (агроном, сільські старости, секретарі із сільського господарства, представники департаменту землеробства) та надавали фахові консультації під час огляду передових господарств. Деякі сільськогосподарські асоціації утримували для цього спеціальних екскурсоводів [15, с. 88, 90].

Земства намагались ознайомлювати селян із кращим сільськогосподарським досвідом інших губерній України, а також чеських і німецьких колоністів.

Носіями передового досвіду виступали виставки з використання техніки й найновіших технологій. Вони ознайомлювали селян із кращими господарствами та кооперативами. Так, у червні-липні 1912 р. бджолярські товариства провели в Житомирі виставку-музей, на якій демонстрували різні досягнення бджільництва, а зацікавленим відвідувачам читали популярні лекції [202, арк. 27 зв.]. Виставки поділяли на загальні та спеціальні. Загальні виставки мали кілька відділів: рільництва, тваринництва, птахівництва, горюдництва, кустарних виробів, бджільництва й ін. Кількість відвідувачів становила від 500 до 10 000 осіб. Загальні сільськогосподарські виставки користувалися більшою популярністю серед населення, ніж регіональні. Майже на всіх проводили розважальні заходи: виступали хорові колективи, оркестри тощо.

Співпрацюючи з науковими установами, дослідними станціями та лабораторіями, земства й сільськогосподарські кооперативи наполегливо працювали над поширенням у селянських господарствах кращих сортів рослин, відкривали контрольні насінневі станції, пункти спарювання худоби, ветеринарно-бактеріологічні лабораторії, облаштовували виноградні розсадники, безкоштовно постачали селянам насіння технічних культур, лозу високоврожайних сортів винограду, кокони шовкопряда, бджолині рої тощо. На Волині,

яка славилася своїми хмільниками, поширювалися нові сорти хмелю. Ефективною була співпраця Волинського губернського земства з товариством дослідників Волині. На замовлення земства це товариство у 1913 р. виготовило 46 комплектів експонатів для пересувних сільськогосподарських виставок на суму 5 700 руб., проводило обстеження ґрунтів, керувало роботою метеорологічних станцій тощо [16, с. 45-84].

Чільне місце в освітній діяльності кооперативів належало видавництву й поширенню кооперативної преси та спеціалізованої літератури. З ініціати та за кошти деяких ощадно-позичкових товариств і сільськогосподарських кооперативів відкривали бібліотеки та хати-читальні, утримували їх приміщення й закупували літературу.

У Волинській губернії активно працювали бібліотеки в сільськогосподарських асоціаціях Луцького, Житомирського, Рівненського й Острозького повітів. У 1912 р. на Волині працювали 174 сільськогосподарські народні бібліотеки [15, с. 91].

У міру набуття кооперативним рухом масового характеру у Волинській губернії значною популярністю користувалися періодичні видання та різноманітна спеціальна література, де публікувалися виступи спеціалістів із сільського господарства, статті з історії й проблем кооперації видатних учених-економістів О. Чайнова, М. Туган-Барановського, С. Маслова, О. Анциферова та ін. Особливу роль у культурно-просвітницькій діяльності волинських кооперативів відігравали загальноросійські й регіональні кооперативні видання. Вони мали різне спрямування. Центральні кооперативні видання – “Вестник кооперации”, журнали “Кооперативная жизнь”, “Союз потребителей”, “Объединение”, “Общее дело”.

Регіональні кооперативні видання – “Вестник Всероссийской фабрично-заводской, торгово-промышленной, научно-художественной выставки 1913 г. в Киеве”, “Вісник I Всеукраїнського агрономічно-економічного з’їзду”, “Хуторянин”, “Сплотчина”, “Муравейник-Комашня”, “Хлібороб”, “Світова Зірниця”. Перед світовою війною на Наддніпрянщині виходили популярні економічні видання “Рілля”, “Наша Кооперація”, “Українська кооперація”, “Сільський господар”. Періодична преса другої половини XIX – початку XX ст. була головною ареною дискусій із найважливіших кооперативних проблем, засобом ведення кооперативної пропаганди, розповсюджувачем інформації й організатором обміну досвідом господарської та культурно-просвітницької роботи кооперативних об’єднань усіх рівнів.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Означена різностороння діяльність земських і кооперативних установ сприяла позитивним зрушенням у свідомості селян на користь підтримки кооперативної форми в господарському й суспільному житті. Місцеве населення активніше почало вступати в кооперативні товариства, брало участь у нарадах, зборах, ухваленні рішень, долучалося до громадської роботи. Важливість проведення ідейної, культурно-просвітницької та виховної роботи серед кооператорів і місцевого населення визнали й делегати Київського загальнокооперативного з’їзду 1913 р., на якому ухвалено постанову “Про культурно-просвітницьку діяльність кооперативів”. У ній запропоновано при кооперативах та їхніх союзах створювати спеціальні комісії, зважати не лише на освітні, а й виховні цілі, на дошкільне виховання, ведення просвітницької роботи серед національностей рідною мовою, враховуючи культурні та побутові особливості населення. Для цього визначено напрями, матеріально-організаційні заходи, форми й методи цієї роботи: обов’язкові відрахування від доходів, запровадження народних домів, кооперативних музеїв, навчальних закладів тощо [2, с. 3, 33]. Реалізувати ці плани на практиці повністю не вдалося через початок Першої світової війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аліман М. Просвітня і культурна діяльність споживчої кооперації (друга половина XIX – 1930 рр.) // Споживча кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти : зб. наук. ст. – К., 1996. – С. 77-86.
2. Второй Всероссийский съезд по кооперации в Киеве. 1-7 августа 1913 г. – Доклады и резолюции. – Киев, 1913. – 381 с.
3. Гелей С. Просвіта і кооперативний рух у Галичині // Споживча кооперація : історичні та соціологічно-економічні аспекти : зб. наук. ст. – К. : Ред. газ. “Вісті...”, 1996. – С. 101.
4. Державний архів Житомирської області (Держархів Житомирської обл.), ф. 206, оп. 1, спр. 39, арк. 12.
5. Держархів Житомирської обл., ф. 352, оп. 1, спр. 25, арк. 27 зв.
6. Доклад № 121 О кооперативных курсах для представителей кредитных и ссудо-сберегательных товариществ // Доклады Вольнскому Губернскому Земскому Собранию I очередной сессии 1911 г. По Губернской Земской кассе мелкого кредита. С № 119 по № 123. – Житомир : Электрич.-тип. “Работник”, Гоголевская, 4, 1913. – С. 34-38.
7. Доклад № 189 Об устройстве кооперативных курсов для представителей кредитных и ссудо-сберегательных товариществ // Доклады Вольнскому Губернскому Земскому собранию II очередной сессии. По Губернской Земской кассе мелкого кредита. С № 185–198, 225 и 242. – Житомир : Электрическая типография “Работник”, 1913. – С. 47-49.

8. Доклад № 190 О научных командировках инструкторов кооперации // Доклады Волынскому Губернскому Земскому собранию II очередной сессии. По Губернской Земской кассе мелкого кредита. С № 185–198, 225 и 242. – Житомир : Электрич. тип. “Работник”, 1913. – С. 51-52.
9. Доманицький В. Про сільську кооперацію // Громадська думка. – 1906. – № 89. – С. 3.
10. Магась-Демидас Ю. Роль земських установ у розвитку кооперації Волинської губернії на початку XX ст. // Волинські історичні записки : збірник наукових праць / ред. Л. А. Дубровіна. [та ін.]. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – Т. 1. – С. 134-141.
11. Обзор агрономических мероприятий Волын. губ. земства за 1911 год. Волыньское губернское земство. Экономический отдел. – Житомир : Волыньское губернское земство, 1912. – 132 с.
12. Обзор Волынской губернии за 1911 г. – Житомир : Волын. губ. тип., 1912. – 102 с.
13. Обзор Волынской губернии за 1912 год. – Житомир : Волын. губерн. тип., 1913. – 104 с.
14. Обзор Волынской губернии за 1914 г. – Житомир : Волын. губ. тип., 1914. – 86 с.
15. Отчет Волынской губернской земской управы за 1912 г. – Ж. : Электрич. тип. т-ва “Н. Бродович”, 1913. – 264 с.
16. Отчет о деятельности общества исследователей Волыни и Волынского центрального музея за 1913 год. – Житомир : [б. и.], 1915. – 101 с.
17. Счетоводные курсы в г. Ровно для служащих в кредитных сплотах // Хроника управления мелкого кредита. – 1910. – № 3. – С. 5.
18. Товариські крамниці // Світова зірниця. – 1906. – № 29. – С. 10-11.
19. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. VIII. Волынская губерния. – СПб. : Тип. В. Киршбаума. Дворцовая площ., д. М-ва Финансов, 1903. – 256 с.
20. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України), ф. 442, оп. 641, спр. 704, арк. 16.
21. ЦДАК України, ф. 937, оп. 1, спр. 16, арк. 5.
22. Юркевич О. Наша товариська крамниця // Наша кооперація. – 1913. – № 23. – С. 4-5.